

УДК 82.091

Тьопенко Ю. А.

МІСЦЕ І РОЛЬ ПРООБРАЗУ УКРАЇНИ В АНГЛОМОВНОМУ РЕЦЕПТИВНО-ІНТЕРПРЕТАТИВНОМУ ДИСКУРСІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

У статті розглянуто місце і роль в англomовному рецептивно-інтерпретативному дискурсі української літератури такого елемента, як Прообраз. Сформульовано авторське бачення його природи, особливостей, співвідношення з рецепцією, інтерпретацією, Образом-Іміджем.

Ключові слова: Прообраз, рецепція, інтерпретація, Образ-Імідж, українська література, англomовний рецептивний дискурс.

Тьопенко Ю. А. Место и роль Прообраза Украины в англоязычном рецептивно-интерпретативном дискурсе украинской литературы. – Статья.

В статье рассматриваются место и роль в англоязычном рецептивно-интерпретативном дискурсе украинской литературы такого элемента, как Прообраз. Формулируется авторское видение его природы, особенностей, соотношения с рецепцией, интерпретацией, Образом-Имиджем.

Ключевые слова: Прообраз, рецепция, интерпретация, Образ-Имидж, украинская литература, англоязычный рецептивный дискурс.

Topenko Ju. A. Place and role of Ukraine prototype in the English receptive-interpretive discourse of Ukrainian literature. – Article.

The article examines the role and place in the English receptive-interpretive discourse of Ukrainian literature of such an element as prototype. The author's point concerning its nature, peculiarities, coordination with reception, interpretation, image.

Key words: prototype, reception, interpretation, image, Ukrainian literature, English receptive discourse.

Закономірності формування і становлення національних образів (іміджів) і стереотипів в інонаціональному середовищі, специфіка їхнього функціонування, еволюції, взаємодії з іншими феноменами зі сфери між літературної взаємодії, – все те, що потрапляє до кола інтересів імагології, дедалі частіше привертає увагу науковців як у світі, так і в Україні. Для вітчизняної компаративістики імаго логічна проблематика набуває додаткової ваги у контексті активізації процесу входження української літератури до загальноєвропейського культурного простору і зумовленої цим потреби окреслення історичної й актуальної специфіки образу України, української культури у сприйнятті європейців.

Сформульована одним з провідних вітчизняних літературознавців, визнаним фахівцем з проблем рецепції української літератури у західноєвропейському світі, академіком Д. Наливайком широковідома і загальноприйнята у компаративістиці фундаментальна теза, згідно з якою «інонаціональна рецепція готує появу й розвиток більш складних форм літературних відносин» [1, 59], – не викликає заперечень. Так, рецептивна діяльність готує появу інших форм міжлітературної взаємодії, створюючи підґрунтя та передумови для переходу до них. Утім, чи рецепція, торуючи шлях іншим формам, є абсолютним початком усіх початків, дійсно, першим етапом сприйняття і тлумачення однією національною літературою іншої літератури? Чи не існує, бува, щось, що, своєю чергою, формує передумови для рецепції, «готує» її саму, що іде не після неї, а перед нею? Відповідь на це запитання, мала б, гадаємо, бути позитивною, стверджувальною: так, існує. Підготовчу роботу, спрямовану на вихід на рівень повноцінної літе-

ратурної рецепції, здійснюють передрецептивні уявлення. Їхнім джерелом є різноманітні як за змістом, так і за формою практичного втілення відомості про явище, яке згодом перетвориться на об'єкт рецепції, котрі з'являються протягом історичного розвитку до того моменту, коли рецепція вступає у свої права. Історія рецептивно-інтерпретативного дискурсу української літератури в англomовному культурному ареалі підтверджує це припущення.

Історію українських імагологічних студій навряд чи варто зараховувати до наукових напрямів з надто тривалою традицією, проте на рубежі ХХ–ХХІ ст. вони, завдяки зусиллям Д. Наливайка, Т. Денисової, Г. Сиваченко, І. Мегели, Л. Грицик, О. Астаф'єва, В. Орехова, Н. Жлуктенко, М. Павлишина й ін., набирають хід, їхній діапазон розширюється. Англійський і загалом англomовний імагологічний сегмент розробляють, спираючись на здобутки попередників, Р. Зорівчак, Н. Овчаренко, О. Дубініна, Л. Коломієць, Т. Зарицька, Т. Шмігер та ін. Новизну авторського підходу, пропонованого у статті визначено акцентом на такій складовій національного іміджу, як Прообраз.

Важливим для вітчизняної компаративістики етапом у процесі наукової рефлексії, спрямованої на осмислення рецепції української літератури у світі, виявилось повернення до популярного у 1980-і рр. системного підходу, але на новому рівні, який дає змогу говорити про системність нового зразку, можливо, навіть нового типу. Її фундаментальні засади було сформульовано у колективній монографії «Українська література в системі літератур Європи та Америки ХІХ–ХХ ст.» (1997) за редакцією Д. Наливайка [2]. Авторським колективом здійснено сміливу і, гадаємо, вдалу

спробу поєднання вимоги системності з вимогою розкриття імагологічного дискурсу в розумінні, запропонованому Х. Дизерінком і низкою інших західноєвропейських компаративістів. Серед висновків і узагальнень, які було обґрунтовано, на особливу увагу, з точки зору нашого дослідження, заслуговує теза, згідно з якою безпосередній перехід від «чистої», позбавленої інтерпретативної складової, рецепції до системності навряд чи можливий. Такий перехід неодмінно передбачає розрив поступовості, стрибок, вихід за рамки, котрі обмежують процес поступового накопичення рецептивних актів. Його здійснення пов'язано з іншою категорією – інтерпретацією, за посередництва якої виявляється можливим вийти на формування образу Іншого – національної літератури в інонаціональному сприйнятті. Нині на порядку дня компаративістики стоїть як одне з найбільш злободенних та невідкладних, на наш погляд, питань про продовження започаткованого авторами згаданого видання переходу від суто рецептивної моделі літературних контактів та взаємин до моделі інтерпретативної, наміченого й розпочатого Д. Наливайком у монографії «Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII століть» [3]. Така модель мала б містити у собі набір компонентів, використання яких дозволяло б вийти на рівень, достатній для побудови повноцінного образу Іншого. Одним з невід'ємних елементів цього останнього, своєю чергою, був би Прообраз Іншого як базис, з якого все починається і на якому з перебігом часу виростає вся архітектура сприйняття національної літератури в інонаціональному культурному середовищі.

Передрецептивні уявлення про іншу країну, історичну територію, націю, інонаціональну культуру, є, як правило, спорадичними, несистемними і несистематичними. Появу кожного конкретного факту з їхнього ряду вмотивовано переважно не об'єктивними, а суб'єктивними факторами, у багатьох випадках простежується виразний елемент випадковості, необов'язковості. Власне українська, присвячена Україні, пов'язана з нею складова нерідко виявляється включеною до інонаціонального масиву відомостей і оцінок. Тим не менше, саме на такого роду уявленнях ґрунтується Прообраз країни, на літературу якої згодом буде звернуто увагу у власне рецептивному форматі. Цей елемент національного образу (іміджу) має властивість зберігати свою значущість протягом тривалого часу.

Метою цієї статті є визначення місця і ролі початкових, передрецептивних уявлень (Прообразу) України в англomовному рецептивно-інтерпретативному дискурсі під кутом зору їхнього впливу на сприйняття і тлумачення української літератури у Великій Британії, США, Канаді, інших країнах і територіях англomовного ареалу.

Перші власне літературні рецептивні акти – рубіж ХУІІІ і ХІХ століть, більш-менш об'ємна і регулярна рецептивна практика – перша половина ХІХ століття. «Перший переклад українського художнього слова англійською мовою зв'язаний з прізвищем М. Гетрі (1743–1807), шотландського лікаря з літературним талантом, – констатує Р. Зорівчак. – У його неопублікованому томі «Noctes Rossicae», над яким він працював у 1794–1806 рр. є коментований переклад старовинної української пісні «Ой під вишнею, під черешнею», що широко використовувалася у вертепних виставах» [4, 151]. Той факт, що першим текстом української культури, який потрапив до англomовних, виявився саме зразок усної народної творчості, є показовим у тому сенсі, що вказує на типологічну спорідненість у проникненні до англomовного світу літератур і культур слов'янських народів. За тією самою схемою: від інтересу інонаціональних партнерів (представників англійської літератури та літератури європейської загалом) до фольклору – до їхнього інтересу до літератури, – розвивалися події не лише в українському, а й у болгарському, сербському, хорватському, рецептивному дискурсі, а також аналогічному дискурсі деяких інших слов'янських народів.

Визначальну роль української усної народної творчості на початковому етапі її проникнення до англomовного світу було підтверджено наступними подіями, пов'язаними з рецепцією української культури у Великій Британії. Першим уже не рукописним, таким, який залишився у приватному архіві, так і не побачивши світу у вигляді публікації, а друкованим зразком українсько-англійського культурного обміну виявилася підготовлена Б.Бересфордом і видана 1816 р. у Лондоні збірка пісенних текстів і нот «Російський трубадур, або Збірка українських і інших національних мелодій». У ній, разом зі зразками російської пісенної творчості, було вміщено ряд українських матеріалів: пісню С. Климівського «Іхав козак за Дунай» і мелодію пісні «Вийшли в поле косарі» [4, 152]. За всієї недосконалості передачі українського слова в англійському перекладі (сам перекладач у передмові називав свої тексти не «перекладами», а «переливаннями» («transfusion»)), тобто, переспівами, їхнє право хронологічної першості є незаперечним. Інтерес до українського фольклору зберігався у Великій Британії й надалі.

Протягом ХІХ–ХХ ст. англomовний рецептивний дискурс української літератури набирає обертів, поповнюючись новими й новими актами, поступово набуваючи регулярності й відносної систематичності. Одним з факторів особливої ваги, які вплинули на його інтенсифікацію, виявилася знайомство англійців і англomовних з творчістю і постаттю Т. Шевченка. Англomовна Шевченкіана, розпочавшись у 60-ті роки ХІХ ст. і розвиваючись

по наростаючій траєкторії увесь наступний час, привнесла до процесу сприйняття української літератури в англomовному культурному ареалі чимало нового, оригінального, важливого. Саме завдяки їй було розширено і поглиблено уявлення про українську культуру й її особливості, внесено істотні корективи до образу України та до розуміння української нації.

Щодо того, якою мірою саме перші спроби представлення української усної народної творчості, літератури, культури англomовному читачькому загалу й їхній досвід зіграли роль підґрунтя для наступного розширення, поглиблення, урізноманітнення англomовного рецептивного дискурсу українського красного письменства і художнього слова, можуть бути, певна річ, різні думки. Навіть якщо наполягати на цій точці зору, важко заперечити вплив на процес інших факторів, як літературних, так і позалітературних (на один з них вказує, приміром, Р.Зорівчак, говорячи про «вагомий екстралінгвальний чинник популяризації нашої літератури в англomовному світі» [4, 151]), маючи на увазі діяльність української діаспори у Великій Британії, США, Канаді, Австралії. У тому ж, що ці рецептивні дії певною мірою спиралися на попередній досвід, жодних сумнівів, гадаємо, бути не може. Щоправда, досвід, про який ідеться, мав переважно позалітературний характер. «Здавна свідчення іноземців як фактографічне джерело привертало увагу, насамперед, дослідників... історії, – пояснює ситуацію В.Орехов. – Згодом іноземні описи Київської Русі, України, Росії... потрапили до спектру інтересу природної історії, географії, етнографії, церковної історії, а ще пізніше – культурології, політології, соціології та, зрештою, порівняльного літературознавства... Коли 1992 р. вийшло в світ, по суті, перше спеціальне літературознавче дослідження Д.С.Наливайка, цілком присвячене іноземним оповідям про Україну – «Козацька християнська республіка (Запорізька Січ у західно-європейських літературних пам'ятках)», – автором довелося пояснювати, що це – насамперед історико-літературна праця» [5, 14].

Перші рецептивні акти у вигляді описів, згадок у приватних щоденниках, мемуарах, у різнопланових і різножанрових працях про інші країни та народи тощо датуються XVII-XVIII ст. Про Україну й українців у цю пору починають писати люди, далекі від літератури: мандрівники, дипломати, учені, інженери. Серед них: Р. Ноуллз, П. Гейлін, П. Рікоу, Е. Браун, Д. Белл, Д. Маршалл, В. Кокс та ін. Тексти з української тематики, нехай не на регулярній основі, але з'являються на шпальтах англійських газет «Меркуріус політикус», «Модерет інтелідженсер», «Лондон газет» та ін. Новою формою контактів стає діяльність британських фахівців з різних галузей економіки, промисловості,

які, перебуваючи на службі російських царів, працюють на українських теренах і фіксують свої враження у письмовому вигляді. Йдеться, отже, про нелітературні або долітературні зв'язки, які не мали безпосереднього спрямування на сферу літератури і культури, але, разом з тим, у певному сенсі готують ґрунт для того, щоб таке спрямування згодом з'явилося, створюючи необхідні передумови для цього.

Враховуючи низку факторів і обставин, спокуса визнати саме за нелітературними рецептивними діями право першості є сильною. Проте й таке рішення було б, як з'ясується при уважнішому погляді, помилковим, бо й ці акти рецепції не були абсолютно першими, й до них було щось інше. На цю думку, крім іншого, мав б навести факт існування виданої 1938 р. у Львові книги В.Січинського «Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей та інших писань чужинців про Україну за десять століть». Звертає на себе увагу той факт, що ідеться не про два чи три, а про десять (!) століть.

«Відкриття» англomовним світом України й українців у XVII-XVIII ст. не було чимось подібним до відкриття Х.Колумбом Америки як абсолютно нового, незнайомого європейцям світу. Це, по суті, було повторне звернення до відомого, але призабутого матеріалу, з яким мешканці Великої Британії були знайомі в попередні часи, з яким у них існували живі й відносно плідні (з поправкою на конкретно-історичні обставини і продиктовані ними можливості), зв'язки, на певний час перервані внаслідок дії об'єктивних чинників та несприятливого з огляду на продовження і українсько-англійських контактів у різних сферах життя збігу історичних обставин.

Початкові відомості про українців, які здебільшого фіксували лише самий факт їхнього існування, що їх одержують англосакси, сягають своєї давнини, коли жили й діяли не представники цих сучасних націй, не їхні попередники з етногенезу з відповідних етнічних і протоетнічних спільнот, а далекі предки англосаксів і східних слов'ян з доісторичної доби. Вчені припускають, що перші, нехай і не надто виразні спогади про протоукраїнців англосакси принесли до Британії зі своєї германсько-ютландської прабатьківщини. Певні «сліди» цього збереглися у мові. Дехто з лінгвістів виділяє у давньоанглійській мові групу праслов'янських запозичень, які своїм походженням мають завдячувати спілкуванню праслов'ян із західними германцями у найдавніші часи. Починаючи з XI століття різноманітні згадки про зустрічі англосаксів і русичів-українців частішають, стають майже регулярними. У добу Київської Русі зв'язки між ними продовжилися, не припинившись навіть після того, як предки англійців не встояли перед норманами, і 1066 р. було знищене англосаксонське королівство. Наприкінці XI ст.

англійці, або, як їх тоді називали, «англіяне», стають на Русі більш відомі. Єдина відома згадка про них у літературі Київської Русі домоногольського періоду належить літописцю-сучасникові Володимира Мономаха у редакції «Повісті временних літ», створеній біля 1100 р. «Англіяне» згадують у переліку варязьких племен у списку варягів у статті 862 р., яка розповідає про запрошення Рюрика та варягів – «русини».

Після цього давньоруські літописці та автори інших текстів "англіяне" не згадують. Вочевидь, далася взнаки відсутність хоча б більш-менш стійких і помітних контактів: нових династичних альянсів не виникало, про літературні взаємини у сучасному значенні цього поняття ще не йшлося, економічні ж зв'язки Русі-України з віддаленим, важкодоступним північно-західним королівством особливого значення у її житті й у долях її мешканців не відігравали. Натомість, в англійських джерелах XII-XIII ст. Русь, як це не дивно, згадується. На цю «честь» вона заслуговує через те, що є місцем походження екзотичних для британців товарів, які користувалися особливим попитом та популярністю серед заможних англійців: хутра білки та соболя. Хутряні соболячі вироби у тогочасній Англії, як і у всій Європі, вважалися предметом розкоші, вони цінувалися надзвичайно високо, одягнути їх на себе мали змогу лише дуже родовиті й багаті люди. Таке шанобливе ставлення знайшло своє відображення й у мові: назва соболя англійською – «Sable» – походить, як прийнято вважати, саме від слов'янського слова «соболь». Зі свого боку, англійські хроністи не обійшли увагою монгольське нашествя на Русь 1237–1241 рр. і його згубні наслідки для великої східноєвропейської держави. Одним з таких наслідків виявився практично повний розрив будь-яких зв'язків між давніми русичами та мешканцями Британських островів. Після цього розпочинається процес «забування» Русі в країнах Західної Європи, особливо, у таких віддалених у просторовому відношенні, як Англія.

Тут дозволимо собі зупинитися з викладом фактажу, який добре відомий, виявлений, описаний, систематизований, та від констатації самого факту наявності Прообразу України в англійському середовищі і його значущості, перейшовши до розмови про смислове наповнення цього елемента національного Образ. Дозволимо собі висловити припущення, згідно з яким Прообраз України станом на кінець ХУІІІ – початок ХІХ ст. було сформовано на основі двох фундаментальних компонентів: Київська Русь та «Україна козацька». Протягом наступних п'ятдесяти-шістдесяти років до них додається ще один – Україна Шевченкова.

Зв'язок другого елемента з першим в якийсь момент значно послабився, якщо й узагалі зберігся. «Україна козацька», коли на неї звернули увагу англійці, виявилася в їхньому сприйнятті помітно

більшою мірою автономним, самодостатнім утворенням, ніж феноменом, коріння якого сягають часів Київської Русі, виявляючи, до того ж, спадкоємний зв'язок з давньоруською державою. Із появою і розширенням рецепції Т. Шевченка українська література переходить з розряду літератур «землі козаків» до «національної» у сучасному розумінні цього терміну, прийнятому в європейському інтелектуальному дискурсі. Згодом, уже у ХХ столітті, у цій новій інтерпретації з'являється низка компонентів, які в їхній сукупності можна трактувати як вихід на рівень сприйняття України та української культури, щонайменше, як «не чужих» для Європи, як потенційно європейських як з ідеологічної, так і з естетичної точки зору.

Рецепція як нейтральне спостереження за емпіричними фактами, відбір цих фактів, їхнє засвоєння у тих чи інших формах, з іншого боку, інтерпретація як більш-менш активна й адекватна адаптація засвоєних фактів і їхніх контекстів до умов літератури, яка сприймає, – це в певному сенсі два боки однієї медалі або щось на кшталт двох різних варіацій однієї музичної теми. Вони відмінні одна від одної, але їхні відмінності відсилають одну до іншої саме як до різновидів тієї самої теми. Нескінчена система відмінностей серед варіацій є наслідком різниці між темою і тим, що до неї відсилає, тобто, полем можливих варіацій або варіаційним простором. Для теми, варіаціями якої можуть вважатися рецепція та інтерпретація, крім усього іншого, характерною є така особливість, як невизначеність, незаданість, неможливість прогнозування наперед, що, коли, яким чином відбуватиметься, а що – ні. Її не можна повністю охопити в усіх її параметрах, вона не до кінця окреслена. Ця тема – Образ. Образ іншої літератури, Образ нації, яка цю літературу створює, Образ країни, в якій ця нація існує, а також образи окремих їхніх – країни та нації – представників, нарешті, Образ історії, яку ця нація має. Можна стверджувати, що результатом будь-якої інтерпретації так чи інакше виявляється саме Образ. Проте так само вірним буде твердження, згідно з яким Образ випереджає інтерпретацію, значною мірою визначаючи наперед її характер та результати. У даному випадку точніше, мабуть, буде вести мову не про Образ як такий, а про Прообраз, який з'являється перед тим, як розпочинається процес сприйняття – рецепції – іншої літератури, культури, нації, Іншого як такого.

Застосувавши методику компонентного аналізу, наповнення Прообразу України з огляду на його інтерпретації можна було б «розкласти» на наступні компоненти: далека, інша, не наша, «чужа», екзотична, нижча за нас («презумпція цивілізаційної переваги»). Порядком розташування компонентів залежав від конкретної рецептивної ситуації, виявляючи здатність модифікуватися. Приблизно у такому вигляді Прообраз зберігав

свою роль і значення тривалий час, по суті, до останньої чверті ХХ століття, коли під впливом переважно позалітературних факторів і обставин (серед яких, насамперед, варто згадати здобуття Україною державної незалежності та її визначення на користь європейського вибору) стан справ дещо змінюється.

Один з висновків, які випливають з проведеного аналізу, полягає у твердженні, згідно з яким сприйняття української літератури у Великій Британії й в інших англофонних країнах світу протягом останніх майже двох століть може бути представлене у вигляді певної моделі, одним з ключових елементів якої є Прообраз України. В її рамках відбувається поетапний перехід від певного «нульового» циклу, в межах якого у літературі та у суспільній думці сторін, які сприймають, з'являється (не формується, а саме з'являється – цей нюанс видається вкрай важливим і принципово значущим) Прообраз майбутнього партнера по рецептивним діям. На наступних етапах процесу, про який ідеться, формується, розширюється, поглиблюється рецептивний дискурс, після чого (і до певної міри внаслідок чого) відбувається зсув від рецепції до інтерпретації, від простого сприйняття як ознайомлення з чужим досвідом до осмислення цього досвіду і його зіставлення з власними здобутками.

Другий висновок зводиться до тези, згідно з якою Прообраз: формує попереднє, передрецептивне уявлення про Україну українську літературу; закладає підвалини для рецептивного дискурсу, дає поштовх до його розвитку або, принаймні, бере участь в організації такого поштовху; здійснює вплив на Образ України української літератури.

Якщо рецепція – це фіксація фактів, їхній опис, вміщення їх у контекст, нейтральне (чи переважно нейтральне) спостереження за ними, а інтерпретація – активна адаптація окремо взятих фактів та загалом усього накопиченого фактажу до потреб власного літературного процесу, то Образ – це в певному сенсі результат фіксації, опису, спостереження, адаптації, а з іншого боку, – одна з найважливіших передумов їхньої репродукції та тягості. Образ не передує сприйняттю та адаптації, але й не слідує за ними. Він, радше, обрамлює, у той чи інший спосіб виявляючи себе як до того моменту, коли розпочинається інтенсивна й продуктивна стадія рецепції та інтерпретації національної літератури в інонаціональному літературному середовищі, так і після того, як ці процеси пішли повним ходом, набравши обертів і сформувавши відповідну базу. Образ з'являється спочатку у вигляді Прообразу, а на «виході», тобто, тоді, коли процес уже зайшов достатньо далеко, – у формі образу-Іміджу. В цей момент, власне, виникають відповідні передумови для імагологічного дослідження міжлітературних взаємин, зосередженого, за висловом Д. Наливайка, на «інтегрованих образах, специфічних етно- й соціокультурних дискурсах, що відзначаються значною стійкістю й тривалістю, на літературних образах/іміджах інших країн та іноземців, що створюються в певній національній чи регіональній свідомості й відбиваються в літературі – у широкому сенсі» [6, 5]. Після того, як Образ у його попередньому вигляді сформовано, Прообраз свою роль, втрачає, залишаючись існувати у вигляді рефлексії, яка час від часу нагадує про себе шляхом ситуативної актуалізації того чи іншого з окремих компонентів, про наявність яких у структурі феномену йшлося.

Література

1. Наливайко Д. Спільність і своєрідність: українська література в контексті європейського літературного процесу / Д. Наливайко. – К. : Дніпро, 1988. – 401 с.
2. Українська література в системі літератур Європи і Америки ХІХ – ХХ ст. / за ред. Д. Наливайка. – К. : Наукова думка, 1997. – 432 с.
3. Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі ХІ – ХУІІІ ст. / Д. Наливайко. – К. : Основи, 1998. – 476 с.
4. Зорівчак Р. Українська література в англomовному світі. / Р. Зорівчак // Слов'янські літератури : доповіді ХІ Міжнародного з'їзду славістів (м. Боратислава, 1993 р.). – К. : Наукова думка, 1993. – 272 с.
5. Орехов В. Русская литература и национальный имидж. Имагологический дискурс в русско-французском литературном диалоге первой половины ХІХ в. / В. Орехов. – Симферополь : АнтикВА, 2006. – 608 с.
6. Наливайко Д. Актуальні проблеми структури й стратегії літературної імагології / Д. Наливайко // Літературна компаративістика. – К. : Видавничий дім «Стилос», 2011. – Вип. ІV : Имагологічний аспект сучасної компаративістики: стратегії та парадигми. – Ч. І. – С. 4–60.